УДК 82.091

Ә.Р. Мотыйгуллина

Н. ЯҺУДИННЫҢ «АТЛЫ КАЗАКЛАР» РОМАНЫ: ТАТАР КАЗАКЛАРЫ ТОРМЫШЫНА БЕР КАРАШ

Статья посвящена изучению темы казачества в татарской национальной среде Оренбурского края. Рассматривая исторические стадии формирования татарского казачества как особый этнической общности на основе исторических, художественных и публицистических источников, приводятся сведения об укладе жизни казаков деревни Новочеркасск Оренбуржья, формах воинской обязанности, особенности организации их службы и быта.

В историческом аспекте изучается летопись деревни Новый Черкас Оренбургского края. Основное внимание уделяется анализу романа Нафика Ягудина «Конные казаки» (1941), где автор описывает события из жизни героя произведения Минлебая на фоне коренных жителей деревни. Также знакомимся с эпизодами сохранения народных традиций в семьях казаков-татар.

Ключевые слова: роман, национальная среда, уклад жизни казаков, народные традиции, персонаж, литературная условность.

The article is devoted to the study of the phenomenon of the Cossacks in the Tatar national environment of the Orenbursky region. Considering the historical stages of the formation of the Tatar Cossacks, as a special ethnic community, on the basis of historical, artistic and journalistic sources, information is given about the way of life of the Cossacks in the village of Novy Cherkassk, Orenburg region, the forms of military duty, the features of the organization of their service and life. In the historical aspect the chronicle of the village of Novy Cherkas in the Orenburg region is studied. The main attention is paid to the analysis of Nafik Yagudin's novel «Equestrian Cossacks» (1941), where the author describes the events from the life of the character of Minlebay's work against the backdrop of the indigenous inhabitants of the village. We also get acquainted with the episodes of the preservation of folk traditions in the families of Cossack Tatars.

Keywords: novel, national environment, way of life of Cossacks, folk traditions, character, literary convention.

Төрле төбәктә яшәүче, төрле катлау кешеләренең язмышы татар әдәбиятында даими яктыртылып торса да, әдәбиятта татар казаклары язмышы турында язылган әсәрләр читтәрәк калып килә. Әлеге теманы эпик киңлеккә күтәреп, роман кысаларында тасвирлаучы – Нәфыйк Яһудин. Аның «Атлы казаклар» романы – татар дөньясында аз билгеле, әмма ил иминлеге өчен гаять әһәмиятле булган хәрбиләрне тәрбияләп үстерү мәсьәләсен күтәргән әсәр.

Романның язылу һәм басылу тарихы әдипнең язмышы белән тыгыз бәйләнгән. Әмма авторга әсәрнең басылып чыгуын күрергә насыйп булмый.

Ул Оренбург өлкәсе Яңа Черкас авылында туган. Яшьли ятим калган, шуңа күрә җәй көннәрендә авыл көтүен көтеп, кыш көннәрендә

бай авылдашларына ялланып эшләп тамак туйдырган. Өч ел Каргалыда балалар йортында тәрбияләнгән. 1928–1930 елларда Оренбург педагогика техникумында белем алып, аннары ике ел башлангыч мәктәп мөдире булып эшләгән. 1932–1936 елларда Казан дәүләт педагогия институтында Шәйхи Маннур һәм Сибгать Хәким белән бер төркемдә укыган. Институтны тәмамлагач, Әтнә районы Олы Мәңгәр авылына мәктәп директоры итеп билгеләнгән. Сугыш башланганда Олы Әтнәдә район мәгариф бүлегендә инспектор булып эшләгән. Сугышта катнашкан. 1942 елның июленнән – «Ватан өчен» исемле фронт газетасында корректор. Җәрәхәтләнеп, госпитальдә дә ятып чыккан. Шулай да яңадан сафка кайтып, 1945 елга кадәр фронтта булган. 1946 елда Әтнәгә кайтып эшли башлаган. 1949 елда Башкортстанга күчеп киткән һәм соңгы көннәренә кадәр шунда яшәгән.

1930 елларда Н. Яһудинның күпсанлы хикәяләре һәм очерклары «Совет әдәбияты» («Казан утлары») журналында басылып чыга. «Атлы казаклар» романын 1939–1941 елларда яза. Аны бастырып чыгарырга әзерләү сугыш башланган чорга туры килә. Шуңа күрә кульязма рәвешендә калган роман турында аны тикшерү-бәяләү вакытында язылган тәнкыйди мәкалә-язмалар гына сакланып калган. Әсәрне, беренчеләрдән булып, М. Әмир, А. Шамов, М. Максуд һ.б. укыйлар һәм бәя бирәләр. Алар әсәрнең тематик яңалыгын да билгеләп уза, авторның әдәби осталыгын да бәяли, шунда ук романның кытыршы якларын да күрсәтәләр. Аларның кайберләре, әйтик, «диалогларны аз бирү, тасвирлау урынына сөйләп узу» кебек җитешсезлекләр әле дә күзәтелә [Шамов, 2017, б. 83]. Әмма тематик төрлелек ягыннан карaганда, татарлар арасындагы казаклар язмышын ачу, аларга махсус әдәби әсәр багышлауны әдипнең әдәбият тарихына керткән яңалыгы дип бәяләү дөрес булыр.

Роман «Казан утлары» журналының 2017 елгы 11 нче санында басылып чыга. Барлык материалларны җыючы, әсәрнең төп нөсхәсен карап, төзәтеп чыгып, журналга тәкъдим итүче – Нәфыйк Яһудинның улы Марс.

Әсәрнең исеме гадәти булмавы белән аерылып тора. Казак сүзенең этимологиясенә игътибар итсәк, аны төрлечә аңлатуларга тап булабыз. Халык арасында таралган гыйбарәләрдән «Нәрсә атлы казак шикелле басып (катып) торасың?» дигәне сакланган. Әдәби әсәрләрдән Г. Исхакыйның «Зөләйха»сында атлы казаклар килү турында хәбәр ителә. Кайда гына очраса да, татар телендә *казак* сүзе хәрби юнәлеш белән бәйләп карала. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә сүзнең өч төрле аңлатмасы бирелә. Шуларның икесендә безне кызыксындырган аңлатманы очратабыз: «1. XVIII йөзләрдә Россиянең Дон, Кубань, Терек, Оренбург өлкәләрендә махсус гаскәри частьларда хезмәт иткән өчен җирдән льготалы файдаланган хәрби сословие вәкиле. Шушы катлау вәкилләреннән торган хәрби частьта хезмәт итүче рядовой. 2. Элеккеге хәрби өлкәләрдә туып үскән крестьян. *Дон казаклары*» [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 1979, б. 20].

Күреп үткәнебезчә, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә дә әлләни киң мәгълүмат юк. Бу исә хәрби кешеләрне әзерләү эшенең, бер яктан, сер астында булуын дәлилләсә, икенче яктан, казак дигәндә өлгер, җитез һәм каршылыклы качакларның да күздә тотылуын онытмаска кирәк. Дон казаклары язмышын өйрәнеп, махсус китаплар язган А. Гордеев биргән белешмәләрдә дә казакларның иң элек югары катлау хатын-кызларының иминлеген саклап, далалар аша озатып бару өчен җыелган егетләр төркемнәре буларак оешуларына басым ясала. Автор аларны, урыннарына карап, төрлечә атап йөртүләрен билгеләп үтә: «черными клобуками, эшкетинами, бигерами, эчкенами, казаками, черкасами и т.д.» Ә чик буен саклаучы нугайларны казаклар яки нократлар дип атаганннар [Гордеев, 1992, т. 1].

Рус әдәбиятында һәм публицистикасында казаклар темасы шактый тирән яктыртыла. Казаклар тормышын чагылдырган зур күләмле әсәрләрне А.С. Пушкин («Казак», «Капитанская дочка», «Под буркою казак, Кавказа властелин…»), Н.В. Гоголь («Тарас Бульба», «Вечера близ хутора Диканьки»), Л.Н. Толстой («Казаки»), М.Ю. Лермонтов («Казак», «Казачьей колыбельной песни»), К. Рылеев («Наброски поэмы из кавказского военного быта»), С. Нечаев («Воспоминание»), А. Шидловский («Гребенский казак»), Е. Хамар-Дабанов («Проделки на Кавказе»), Н. Мартынов («Гуаша», «Герзель-Аул»), Г. Семенихин («Новочеркасск»), А. Серафимович («Железный поток»), И. Бабель («Конармия»), П. Загребельный («Я, Богдан» (о Богдане Хмельницком)), К. Седых («Даурия»), М. Шолохов («Донские рассказы», «Тихий Дон», «Поднятая целина» h.б.) Хәтта В.И. Даль үзенең язучылык юлын «Казак Луганский» тәхәллүсе астында башлап җибәрә. Ул XIX гасырда Уралда яшәгән казакларның тормышын чагылдырган «Уральский казак» тарихи-этнографик очеркын тәкъдим итә. Хезмәт тикшеренүчеләр арасында аеруча зур кызыксыну уятып, аның нигезенә салынган казакның характер үзенчәлекләрен ачуга мөнәсәбәттә күпсанлы бәхәсләр кузгала. Очерк үзәгенә куелган Маркиан Проклятов – хәрби хезмәттәге казак тормышының барлык якларын ачып биргән образ. Шуңа күрә тикшеренүчеләр В.И. Дальның тасвирый осталыгын, милли характерны ачу алымнарын югары бәялиләр [Даренская, 2017, с. 374].

Югарыда аталган әдәби әсәрләр тикшеренүчеләрнең игътибарын һәрвакыт җәлеп итеп килгән. Казаклар темасын эзлекле өйрәнеп, А.А. Гордеевның дүрт томнан торган күләмле «Казаки» дигән хезмәтен үзәккә алып, Ян Сумэй һәм Н.В. Лукьянчикова казакларның килеп чыгышын бер системага салырга омтылып карыйлар. Әйтик, А.А. Гордеев *казак* сүзенең этимологиясен өйрәнү барышында түбәндәгеләрне ачыклаган: фарсыларда казаклар дип – казна тарафыннан түләүле хезмәттәгеләрне (газ-ак), гарәпләрдә пәйгамбәр законнарын һәм хаклыгын яклап көрәшүче җайдакны атаганнар, монгол телендә *казых* яки *казак* сүзе «ирекле көрәшче»не аңлаткан. Тикшеренүчеләр фикеренчә, «анализируя предложенные объяснения происхождения

названия «казак», отмечаем, что множественность предлагаемых вариантов отражает, на наш взгляд, специфические взаимоотношения казачества с государством: стремление к воле, независимости – служба. Так казаки были наиболее известными землепроходцами, казаки защищали русские земли на границах от вторжений. В то же время с казачеством связаны события наиболее крупных восстаний [Ян Сумэй, Лукьянчикова, 2020, с. 122]. Моннан тыш казаклар тарихын өйрәнүчеләр аларның елдан-ел оешып, берләшеп баруын ассызыклый: «К началу XX в. в России существовало одиннадцать казачьих войск: Донское, Кубанское, Терское, Астраханское, Уральское, Оренбургское, Семиреченское, Сибирское, Забайкальское, Амурское и Уссурийское» [Лаптева, Рожкова, 2012, с. 65].

Күреп үткәнебезчә, казак сүзе хәрби юнәлеш белән бәйле. Татар халык авыз иҗатында казаклар белән бәйле җырлар сакланган. «Атлы казакъ, татар, башкорт, калмык (ойрот) полклары Рәсәйгә 1812 елгы Ватан сугышында да зур ярдәм иткән, шуның турында татар халык фольклорында, җырларында мондый юлларны таба алабыз:

Казак китә, озатыйк
Ком аякка җиткәнче;
Кояш баеп, эңгер кабар,
Без аерылып киткәнче.
Казак булып китеп барам,
Кара каеш билләрдә;
Йә кайтырбыз, йә кайтмабыз
Туып-үскән илләргә»

[Галимҗанов, Безнең гәҗит. Интернет-ресурс].

Татарларда казак язмышы хәрби хәрәкәтләр белән бәйләп карала. Оренбург өлкәсе Россиянең иминлеген саклауны тәэмин итүче төбәк буларак мәгълүм. Шушы өлкәнең Яңа Черкас авылында дөньяга килгән, балачак елларын уздырган Нәфыйк Яһудин үзе туып-үскән җирлекне «Атлы казаклар» романында (1941) сурәтли. Яңа Черкас авылы Оренбург өлкәсендә мәдәни яктан да, белем бирү системасы ягыннан да аерылып тора. Авылның беренче нигез ташларын 1743 елда есаул Черкасов һәм казак Владимиров сала. Шул ук исемдәге Новочеркасск шәһәре Ростов өлкәсендә дә бар. Ул 1805 елда атаман Матвей Платов тарафыннан төзелә. Рус язучысы, журналист Геннадий Семенихин шул шәһәрдә туып үскәнлектән, шәһәргә нигез салучы М. Платов образын үзәккә куеп, «Новочеркасск» әсәрен (1977) иҗат итә.

Ике әсәр дә казаклар тормышын чагылдыруы белән әһәмиятле. Тарихи мәгълүматлардан күренгәнчә, Дон казаклары, Зопорожье казаклары белән беррәттән, Оренбург казаклары да булган. Аларны кайбер чыганакларда Урал казаклары дип атау да очрый.

«Ни өчен казакларны Оренбург төбәгендә яшәүче татарлар арасында гына тәрбияләгәннәр соң?» – дигән сорау туа. Без аның бер-

ничә сәбәбен күрсәтә алабыз. Беренчедән, патша Россиясе вакытында Оренбургта Неплюев исемендәге кадет корпусы ачыла. Анда укучыларга башка фән нигезләре белән беррәттән, татар телен өйрәтүгә зур игътибар бирәләр. Татар әдәбияты тарихында беренче басылып чыккан хрестоматияләр дә шушы корпуста укучыларны татар фольклоры, мәдәнияте белән таныштыру өчен языла [Фатеев, Зайцев, с. 102]. Икенчедән, «Оренбургтагы кадет корпусы тарихта зур эз калдырып, татар телен укыткан шәхесләре белән аерылып тора. Бу училищеда озак еллар эшләгән М. Бекчуринның 1859 елда дәреслеге басыла һәм ул 1869 елда кабат дөнья күрә» [Сафиуллина, 2001, б. 21].

Моннан тыш Оренбург төбәге татар әдәбиятына Мирхәйдәр Фәйзи, Дәрдемәнд кебек классик язучылар да бирә. Татар шагыйре Г. Тукайны да тормыш җилләре шушы якларга китереп ташлый. Оренбург өлкәсендәге татарлар язмышын өйрәнгән, Парижда яшәп иҗат иткән дон казагы А.А. Гордеев фикеренчә, татар казаклары үзләренең телләрен һәм ислам традицияләрен саклаганнар. Моның ике сәбәбе булган: беренчедән, Җаек казакларында чит диндәге кешеләрне үзләренекенә күчерү омтылышы булмаган. Икенчедән, татар казаклары бистәләргә тупланып, бер-берсе белән аралашып яшәгәннәр (Глининский, Мустаевский, Мухорский, Мухрановский Озерский – шундыйлар.) Бу якларга (Җаек ягына) Казан артыннан күчеп килүчеләр дә үзләренә якын булган дини, мәдәни традицияләр һәм тел сакланган мохиткә килеп эләккәннәр. Җаек татар сәүдәгәрләре өчен икътисади яктан да уңайлы урын булган. Моннан тыш Җаекта 4 мәдрәсә, татар класслары, әйләнә-тирә авылларда да күпсанлы мәктәпләр эшләп килгән. Монда Россиянең күп шәһәрләреннән – Самара, Саратов, Оренбург, Әстерханнан укырга килгәннәр. Монда Г. Тукай белем алып, шагыйрь булып җитешкән. К. Мотыйгый, Г. Кариев, Н. Җиһанов, Г. Кайбицкая, С. Зарова татар театры, журналистикасы, музыка сәнгате үсешенә зур өлеш керткәннәр [Гордеев, Интернет-ресурс].

Шушы төбәктән чыккан Н. Яһудин үзенең «Атлы казаклар» романында Яңа Черкас авылы кешеләренең XIX гасыр ахыры – XX гасыр башындагы тормышын тасвирлый. Әдип авыл халкының мәдәни, иҗтимагый, рухи яшәешен колачларга омтыла. Романның үзәгендә казак язмышы булып, барлык вакыйгалар Миңлебай исемле казак белән бәйләп бирелә.

Әсәр Сабантуйга әзерлек вакыйгалары белән башланып китә. Милли бәйрәмнең нигезен татарча көрәш, ат чабышы тәшкил иткәнлектән, автор шул күренешләргә игътибарын күбрәк юнәлтә. Гомергомергә янәшә яшәгән ике гаилә башлыгы Хисамый белән Җәләй карт көч сынашырга җыена. Шуңа күрә Сабантуйга әзерлек эше психологик яктан киеренке итеп сурәтләнә. Ул бил алыш, көч сынашудан бигрәк, ике ир-ат арасындагы үзара аңлашуны, бер-берсенә юл куюны, хәтта көрәшнең фәлсәфи асылын ачудан гыйбарәт.

Сабантуйдагы көрәшнең иң матур тасвирын автор ир-атлар бәйгесе аша җиткерә. Әсәрдә тасвирланган көрәш, көч сынашудан

бигрәк, характерны сынау, кешенең эчке дөньясын ачу чарасы буларак тасвирлана. Озак еллар көрәш батыры булып килгән, хәтта Оренбургта мәйдан тоткан Җәләй сабыр холыклы кеше итеп күрсәтелә. Ул көрәш серләрен тирән белүче буларак башкаларга юл куя, шул ук вакытта үз мәнфәгатьләрен кайгыртып та артык таушалмый. Оренбургтан килгән Җаппар пәһлеванны Хисамый белән көрәштерә. Шуңа күрә ир-атлар көрәшендә Хисамый батыр калса да, Җәләй үзенең рухи яктан өстен булуын аңлый.

Сабантуйның тагын да кызыклы бәйгесе – ат чабышы. Авыл кешеләре үзләренең чабышкыларын алдан әзерли. Җәләй картның чабышкысында Миңлебай утыра. Әле генә көрәштә җиңелгән Гарифҗан белән алар тагын ярыша. Ат белән идарә итүдә Миңлебай барысын узып, беренчелеккә чыга. Әмма җиңүләр артыннан Хисамый гаиләсен борчу-мәшәкать тә көтеп тора. Бил алышуда өстен чыккан Хисамый җәмгыять кануннары алдында көчсез, дигән тормыш антитезасына тап булабыз. Шул көнне үк аның улын хезмәтчелеккә алып китәләр. Дәрәҗәле казаклар арасына керү өчен, ата-ана баласын 10 яшеннән хәрби хезмәткә әзерли башларга тиеш. Бу исә ел саен казнага 10 сум акча күчереп бару дигән сүз. Ә Хисамый соңгы өч елда ул акчаны түли алмаган. *«Закон буенча, һәрбер казак үзенең улын кече яшьтән үк патша хезмәтенә әзерләргә тиеш. Әгәр дә ул моны берьюлы гына алмый икән, ул ун яшькә җиткәннән алып егерме дүрт яшенә җиткәнче елына ун сум хисабыннан казна банкына акча сала барырга бурычлы санала. Бу акчалар хезмәт итәргә барачак яшь казак егетенә ат, ияр, камчы, хезмәткә бару өчен атап тегелгән яңа чикмән, итек һәм башкаларны сатып алу өчен тотыла. Әнә шул билгеле сумманы да үз вакытында түләп бара алмаучы була икән, аның улын бирәр бай казакка эшкә бирәләр»* [Яһудин, 2017, б. 11–12]. 14 яшьлек улы Миңлебайны гаиләдән аерып, авыл алпавыты Котырык Муллагалиенә хуҗалык эшләренә бирергә мәҗбүрләр.

Миңлебай – Хисамыйның олы улы. Аның артында тагын икесе – Гатау белән Барый – үсеп килә. Шуңа күрә автор казак язмышын күрсәтүне дә Хисамый гаиләсенә йөкли. Кайчандыр шул юлны узган ир, кануннарга буйсынып, казачиның тышкы портретын күзалларга ярдәм итә:*»Чын-чынлап казачи булу өчен нәрсә кирәк? Көмеш кашлы ияре, җиз саплы камчысы, чуклы йөгәннәре белән чуклы ат, бүресен дә, куянын да тота торган озын танаулы эт, шуның өстенә тормыш итүеңнең рәте-башы булырга тиеш»* [Яһудин, б. 9].

Миңлебай берничә буын казаклар тәрбияләнгән авылда туып-үсә. Шуңа күрә ул шул ук традицион рухта тәрбияләнгән булуы белән дә, менталь яктан да аерылып тора. Ләкин аның ата-анасының казнага акча күчереп бара алмавы гына малайны хезмәткә әзерләүне туктатмый. Яңа Черкас авылы кешеләре яшь буынга хәерхаһлы. Авыл старостасына да казакларның җыелу, өйрәнү урыннарын, вакытын алдан белеп, хәбәр итеп торалар.

Ярлы гаиләдән чыккан булуга да карамастан, Миңлебайның үз аты бар. Ул хәрби өйрәнүләргә шуңа атланып бара. Гомумән, казаклар, аларның җитәкчеләре, атаман, аның ярдәмчеләре – барысы да атта йөри. Шуңа күрә автор казак белән беррәттән атны да әсәр исеменә чыгарып, «Атлы казаклар» дип куйган.

Атлы казак булу – яшьләр өчен дәрәҗә дә, кеше арасында абруй да. Казак хезмәтенә әзерләнүчегә үз халкының гореф-гадәтләре, йолалары да чит түгел. Барлык яшь егетләр кебек үк Миңлебайның да яраткан кызы бар. Әмма ул – гадәти кыз түгел, ә ата-аналарның ризалыгы белән колагы тешләнгән кыз. Ягъни төрки халыкларда таралган йола буенча, балаларны кече яшьтән бер-берсенә ярәшеп куйганнар. Шулай итеп, еллар дәвамында аларның гаиләләре бер-берсен өйрәнә, ярдәмләшеп яши, киләчәктә туганлашуны, нәсел җепләрен бергә бәйләүне көтә.

Бу мәсьәләләрне автор Миңлебай белән Мәрьям арасындагы мөнәсәбәтләр аша ача. Мәрьям – Җәләй картның бердәнбер кызы. Ул башка авыл кызлары кебек үк хуҗалык эшләреннән азат түгел. Аны автор әтисе белән болында печән әзерләү вакытында тасвирлый: «*Мәрьямнең кояшта янган бит урталары, өлгереп пешкән пар алма шикелле, кып-кызыл булып янып торалар иде. Ап-ак яулыгын артка каерып бәйләгән. Чит-читләре зәңгәр белән каелган кесәле, гармун итәкле ак алъяпкычы Мәрьямнең нечкә гәүдәсен килешле генә тулыландырып тора*» [Яһудин, 2017, б. 27].

Мәрьям – Миңлебайның рухи дөньясын ачарга ярдәм итә. Алар арасында дини кануннар таләп иткән мөнәсәбәтләр саклана. Шул ук вакытта егет мәхәббәт хисләренең сагында торучы буларак та күрсәтелә. Печән әзерләү вакытында су буена төшкән Мәрьямне Гарифҗан күреп алып, аңа үзенең хисләрен аңлатырга тели. Әлеге очрашуны читтән яшеренеп карап торган Миңлебай аларның арасына керә, кызны яклый. Шул вакытта егет белән кызның романтик очрашуы, бер-берсе белән аралашуы да тасвирлана: *«Мәрьямнең шатлыгы эченә сыймый иде. ... кыюсыз гына Миңлебай янына килде. ...Ә Миңлебай, барысын да аңлыйм, сүзнең кирәге дә юк инде хәзер, дигән шикелле елмайды да аның алъяпкыч бавы кысып торган нечкә биленнән иләп кенә кочаклап алды. Бу – ничәмә еллар буена сөешеп, хатлар аша һәм төннәрен тәрәзә пыяласы аркылы гына вәгъдәләр бирешеп йөргәннең соңында – беренче мәртәбә шулай бер-берсенә якын килү, беренче мәртәбә шулай тиңе булмаган ләззәт һәм рәхәтлек табу иде»* [Яһудин, 2017, б. 30].

Яшьләр арасындагы хисләрне ачу чарасы буларак хатларга зур урын бирелә. XIX гасыр уртасында бу – иң үтемле чара, шул чор әдәбиятында да (М. Акъегетзадә. «Хисаметдин менла» һ.б.) уңышлы алым. Моннан тыш егет һәм кыз арасындагы мөнәсәбәтләрне җайга салуда туган-тумачалары да катнаша. Бу исә Миңлебайга хәрби өйрәнүләр вакытында рухи яктан җиңеллек алып килә.

Романда авыл тормышын сурәтләүгә зур урын бирелә, авыр физик хезмәт бәрабәренә берәүләрнең байлык җыюы, ә башкаларның

очын очка ялгап яшәве сурәтләнә. Н. Яһудин күрсәтергә омтылган милли бизәкләр тормыш авырлыкларына күмелеп, төссезләнеп тә кала. Милли асылны ачу барышында әдип татарлар белән даими аралашып яшәгән башкорт халкы вәкилен дә читтә калдырмый. Миңлебай белән бергә Муллагалигә башкорт Акмырза да хезмәт итә. Алар авыр эш белән генә ялыкмыйлар, ә хуҗаларның түбәнсетеп каравы, әледән-әле төрлечә кыерсытуларыннан да җәфа чигәләр. Гарифҗан Миңлебайның маңгаена каткан кизәк ата, ә үзен салкын су белән коендыргач, Муллагалинең карт хатыны Хәят тә аны кимсетә, җәберли. Хезмәткә килүчеләрне сарык бәрәннәре арасында яшәтү, һәртөрле түбәнсетүләр аларда рухи һәм физик кимсенү хисе тудыра.

Әсәрдәге тел-сурәтләү чаралары автор игътибарының үзәгендә. Ул һәр бүлекне, геройларның кичерешләрен табигать белән, әйләнә-тирә мохит белән бәйләп сурәтләргә омтыла. Миңлебайның авыр тормышын, Котырык Муллагали йортында кичергән газапларын бөтен авыл өстенә төшкән бәла-казалар белән чагыштырып, Н. Яһудин кыш алып килгән мәшәкатьләрне дә бирә. *«Кышкы ачы җил котырына. Ишегалларын әйләндереп алган читәннәр яки такта коймалар селкенгәләп, үзләренең хәлләре өчен кемнәргәдер ләгънәтләр укыган шикелле итеп, рәнҗеп һәм калтыранып утыралар. Бик нык тузгытып җибәрелгән карлар, бер-берсен узарга теләгән шикелле, очсыз-кырыйсыз киң дала буенча сибелеп йөриләр-йөриләр дә авыл ярлыларының кечкенә өйләрен һәм читән алачыкларын – Котырык Муллагалинең дала уртасында кышлап калган печән һәм ашлык кибәннәрен күмгән шикелле үк итеп – күмеп китәләр»* [Яһудин, 2017, б. 22].

Миңлебайның хезмәте дә табигать мизгелләре белән чагыштырып, гомумиләштереп бирелә: «*Җаек сулары өзлексез агып торган кебек, Миңлебайның көннәре һәм еллары да, бер-берсенә үрелеп, әнә шулай акрын гына үтә тордылар»* [Яһудин, 2017, б. 26].

Көз көнен автор геройлары өчен авыр вакыт буларак тасвирлана: «*Көз. Печән эшләре күптән беткән һәм онытылып бара инде. ...Муллагалинең Карбыз тавы битендәге утыз алты дисәтинә җире көзге чәчүгә калдырылган иде. Акмырза, Петлюк һәм Миңлебай, ике атнадан бирле әнә шул җирне сөреп, авылга бөтенләй кайтмыйча, салам куышта яшиләр. ...Миңлебайның хезмәткә бара торган аты да шунда үзе белән, ләкин ул аны җикми дә, атланмый да* [Яһудин, 2017, б. 31].

Миңлебай кышын үгезләр җигеп, печән, салам ташый, язын, көзен җир сөрә, җәен печән чаба, җыя, кибәнгә куя. Шул рәвешле аның хәрби хезмәткә – казаклыкка әзерләнүе сизелми дә кала.

Казак буларак ул махсус әзерлек тә узып тора. Аларның берсе начгиз уены дип атала. Бу вакытта ул аты белән станицага бара. Уен берничә этаптан тора. Романда иң соңгы тал кисү этабы сурәтләнә. *«Сафка тезелгән атлар да, алар өстендәге казаклар да торган урыннарында катып калды. Сотник, айгырның корсагын шпорала-*

ры белән тиз-тиз кытыклап, үзен мәйдан уртасында көтеп торган атаманга таба чаптырып китте. ...Станицага җыелган яшь казаклар арасында Миңлебай ай буенча беренчелекне алып килде. Моңа бай балаларының ачулары чыга һәм аларның көнчелек тамырлары өзлексез рәвештә кузгалып тора иде» [Яһудин, 2017, б. 43]. Бу өйрәнүләр вакытында Миңлебай Гомәров атаман биргән кылыч белән бүләкләнә.

Яшь татар казагы Миңлебайның тормышы һәрдаим авыл белән бәйләп бирелә. Романда казаклар өчен һәртөрле этнографик күренешләр, дини, гаилә йолаларының чит булмавын күрсәткән дәлилләр күп китерелә. Шундый йолаларның берсе – туй. Ул кыз сорау, килен төшерү, бәет әйтү һ.б. өлешләргә бүлеп тасвирлана.

Шулай итеп, «Атлы казаклар» романында Н. Яһудин казак язмышын тасвирлап, илнең сәяси тормышын, иҗтимагый вакыйгаларын күрсәтергә омтыла. Автор романында төгәл вакыт чикләрен күрсәтмәсә дә, без аларның XIX гасырның соңгы чирегендә һәм XX гасыр башында булуын аңлыйбыз.

Романның эчтәлегенә нигезләнеп, тарихи һәм мәдәни яссылыкта түбәндәге нәтиҗәләрне ясарга мөмкин. Роман татар халкы тарихында моңа кадәр өйрәнелмәгән татар казагы язмышын ачуга багышлана. Әсәрдә сурәтләнгән реалистик персонажлар – Яңа Черкас авылы кешеләре һәм Оренбург тирәсендәге төрле станицаларга таралып урнашкан кешеләр. Автор әдәби шартлылык шартларында да тарихи чынбарлыкны, аеруча 1880–1904 еллардагы вакыйгаларны сурәтли. Оренбург казаклары язмышы алар яшәгән төбәктән аерылгысыз. Шуңа күрә авыл тормышы, халыкның элек-электән килгән дини-мәдәни традицияләре саклануның матур үрнәге бирелә. Татар халкының туй, Сабантуй йолалары, төбәккә бәйләп, тирәнтен ачыла. Сабантуйның күңел ачу ягы гына түгел, ә кешенең психологиясе белән бәйле яклары мисалларга таянып яктыртыла.

Әдәбият

Әмир Мирсәй. Сугышчан сәлам белән // Казан утлары. 1975. № 5.

Бекчурин М. Начальное руководство къ изученiю арабского, персидского и татарского языков, съ короткимъ объяснением существующих в Оренбургском крае наречий башкиръ и киргизов и съ приложением къ нему русско-персидско-татарских словъ, разговоров и прописей. – составил Мир-Салих Бекчурин, преподаватель восточных языков. Изд. 2-е, доп. Казань, 1869. С. 159, 4 л. прописей.

Гаджиева Л.И. Мир казачества в изображении Н.В. Гоголя, Л.Н. Толстого, М.А. Шолохова. М., 2007.

Галимҗанов А. Тарихи һәм лирик җырлар («Казак озату» җыры). Казан, 1988. Б. 77. Чыганак: [Интернет-ресурс] http://beznenmiras.ru/torki-khalyklarnyn-atly-uennary/

Гордеев А. А. История казаков. В 4-х частях. М.: Изд-во «Страстной бульвар», 1992.

Гордеев А.А. Яицкие казаки. Чыганак: Интернет-ресурс. http://idel.kz/yaickie-kazaki/

Даль В.И. Уральский казак // Даль В.И. Избранные произведения. М., 1983. С. 101–116.

Даренская В.Н. Очерк «Уральский казак» В.И. Даля как опыт художественной этнографии // Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология». Языкознание и литературоведение. 2017. Т. 27. Вып. 3. С. 370–376.

Ерохин И.Ю. Представления российских исследователей об этническом облике и корнях казачества: краткий историко-этнографический дискурс // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2016. № 12. С. 45–49.

Лаптева Е.В. Рожкова Л.П. К вопросу об истории российского казачества // Вестник финансового университета. Гуманитарные науки. 2012. № 4. С. 60–67.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. 2 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 726 б.

Сафиуллина Ф.С. Татар теленә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре. Казан: ТР «Хәтер» нәшр., 2001. Б.5–66.

Фатеев Д.Н., Зайцев Н.А. Русские, татарские и башкирские хрестоматии середины и второй половины XIX в. в контексте национального просветительского движения // Историко-культурное наследие народов Урало-Поволжья. Филология. Литературоведение. 2020. № 1 (8). С. 100–106.

Шамов Афзал. «Казаклар» романына рецензияләрдән // Казан утлары. 2017. Б. 83.

Ян Сумэй, Лукьянчикова Н.В. Казачья литература как культурный феномен // Мир русскоговорящих стран. 2020. № 3 (5). С. 122–138.

Яһудин Марс. Еллар аша әти тавышын ишетәм сыман // Көмеш кыңгырау. 2000. 7 апрель.

Яһудин Нәфыйк. Атлы казаклар. Роман // Казан утлары. 2017. Б. 8–82.

Мотыйгуллина Әлфия Рухулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, Идел буе дәүләт физик тәрбия,
спорт һәм туризм университетының
чит телләр һәм тел белеме кафедрасы доценты